

Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

ISSN: 1302-3543

Ekim/October 2022, 25 (50): 49-74

Çeçenistan Tasavvufu'nda Zikir

Dhikr in Chechnya's Sufism

Ziyaudin Makhaev

Doktora Öğrencisi,
Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
ziyaudin@yahoo.com,
ORCID: 0000-0003-1818-2167

Necdet Tosun

Prof. Dr.,
Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
ntosun@hotmail.com,
ORCID: 0000-0001-7618-916X

Makale Bilgisi/Article Information**Makale Türü/Article Types:** Araştırma/Research Article**Geliş Tarihi/Received:** 03 Ağustos/August 2022**Kabul Tarihi/Accepted:** 06 Eylül/September 2022**Yayın Tarihi/Published:** 01 Ekim/October 2022**Yayın Sezonu/Pub Date Season:** Ekim/October**Cilt/Volume:** 25**Sayı/Issue:** 50**Sayfa/Pages:** 49-74

Atıf/Cite as: Makhaev, Ziyaudin-Tosun, Necdet. "Çeçenistan Tasavvufu'nda Zikir [Dhikr in Chechnya's Sufism]". Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi-Tasavvuf Scientific and Academic Research Journal 25/50 (Ekim 2022): 49-74.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ziyaudin Makhaev-Necdet Tosun).

Öz

Bu makâlede, Çeçenistan'da yaşayan Müslümanların, özellikle Nakşibendî ve Kâdiri mensubu mutasavvıfların zikirle ilgili görüşleri, ilgili nasları yorumlama şekilleri, zikir âdâbı, zikirlerde uyguladıkları metotları, seyr ü sülûk anlayışları ve zikir ayinleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Makale, giriş, Çeçenistan süfîlerinde zikir, letâif-i aşere (on latife), zikir adâbı, Nakşibendîlerde zikir usûlü, Kâdirilerde zikir usûlü, kabir tevhidî ve sonuç olarak on bölümden oluşmaktadır. Çalışmada Çeçenistan'da ve kısmen Dağıstan'da (çünkü Çeçenistan'daki Nakşibendî silsilelerin çoğu oradan gelmektedir) yaşayan Nakşibendî ve Kâdiri şeyhlerinin eserleri ve şahsî tecrübeleri esas alınmıştır. Çalışmamızda, Çeçenistan'daki bazı tasavvufî uygulamalarının diğer bölgelerdekenden farklı oluşuna dikkat çekilmiş ve özellikleri açıklanmıştır. Bunlardan başlıcaları a) Rusya'nın Çeçenistan'daki bütün şeyhleri ortadan kaldırmasıyla, ortaya yeni bir şeyhsiz tarikat geleneği çıkmış olması; b) Bölgede sürekli devam eden savaşlar neticesinde cihadın, tasavvufun bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Rusya kökenli tarihçilerin çoğu, Çeçenistan'daki müridizm (Nakşibendî) ya da zikrizm (Kâdiri) hareketlerinin tasavvufî alakaları olmadığını savunmaktadırlar. Bu iddialar, ancak Çeçenistan'daki cihadı, medeniyete karşı, aşırı dinci, fanatik bir hareket olarak göstererek, Rusya'nın yüzyıllardır Çeçenistan'da sürdürdüğü sömürgeci politikasını haklı çıkarma çabalarından başka bir şey değildir. Makalede, Çeçenistan'daki süfîlerin giyim tarzları ve zikir ayinlerinde kullanılan müzik âletleri hakkında bilgi sağlamak amacıyla görsellere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çeçenistan, Kâdiri, Nakşibendî, seyr ü sülûk, zikir.

Dhikr in Chechnya's Sufism

Abstract

In this article, brief information will be given about the views of the Muslims living in Chechnya, especially the Naqshbandi and Qadiri Sufis, about dhikr, ways of interpreting the relevant verses, dhikr etiquette, the methods they used in dhikr, concept of seyr u sulûk and the dhikr rites. The article consists of ten sections as introduction, dhikr in Chechnya Sufis, letâif-i ashere, dhikr etiquette, dhikr method among Naqshibendis, dhikr method among Qadiris, oneness of grave and conclusion. The research is based on the works of Naqshbandi and Qadiri sheikhs living in Chechnya and partly in Dagestan (because most of the Naqshbandi lineages in Chechnya come from there) and my personal experiences. In our research, attention is drawn to the difference between Sufism in Chechnya and Sufism in other regions and their properties are explained. Most Russian historians argue that the muridism or zikrism movements in Chechnya have nothing to do with Sufism. These claims are only an effort to vindicate Russia's colonial policy in Chechnya for centuries by presenting the jihad in Chechnya as an ultra-religious and fanatical movement against civilization.

Key Words: Chechnya, Naqshbandiyya, Qadiriyya, Dhikr, Sufi training.

الذكر في التصوف الشيشاني

ملخص

في هذه المقالة، سيتم تقديم معلومات موجزة عن آراء المسلمين وخاصة الصوفيين النقشبندية والقادرين الذين يعيشون في الشيشان حول الذكر، وطريقتهم في تفسير النصوص ذات الصلة، وآداب الذكر، والطرق التي يطبقونها في الذكر، وفهمهم لسير السلك وعن طقوس الذكر. يتكون المقال من عشرة أجزاء هي المقدمة، الذكر في الصوفيين الشيشان، عشر لطيفة، آداب الذكر، طريقة الذكر عند النقشبندية، طريقة الذكر عند القادرين، وحدانية القبر وجزء الاستنتاج. يعتمد البحث على أعمال شيوخ النقشبندية والقادرين الذين يعيشون في الشيشان وجزئياً في داغستان (لأن معظم الأنساب النقشبندية في الشيشان أتون من هناك) وخبراتي الشخصية. في بحثنا، تمت الإشارة إلى الفرق بين الصوفية في الشيشان والمناطق الأخرى وشرح خصائصها. أهمها: أ) مع القضاء على جميع الشيوخ في الشيشان من قبل روسيا، ظهر تقليد الطريقة بدون شيخ. ب) أصبح الجهاد جزء من الصوفية بسبب الحروب المستمرة في المنطقة. يجادل معظم المؤرخين الروس بأن الحركات المرادية (النقشبندية) أو الزكسية (القادرية) في الشيشان لا علاقة لها بالصوفية. هذه المزايم ليست سوى جهود لتبرير السياسة الاستعمارية الروسية في الشيشان منذ قرون من خلال تقديم الجهاد في الشيشان كحركة دينية متطرفة ومتعصبة ضد الحضارة. و في المقال، تم تضمين صور لتقديم معلومات حول أنماط ارتداء الصوفيين في الشيشان والآلات الموسيقية المستخدمة في طقوس الذكر.

الكلمات المفتاحية: الشيشان، النقشبندية، القادرية، الذكر، تدريب الصوفية.

1. Giriş

Sözlükte “bir şeyi anmak, hatırlamak” anlamında olan ve terim olarak da “Allah’ı hatırlamak için yapılan her türlü faaliyet”¹ manasında olan “zikir” (zıkr) kelimesi (çoğulu ezkâr), dinî literatürde “Allah’ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş” anlamında kullanılır.²

Bazı âlimlere göre “insan” kelimesi unutmak manasındaki “nisyân” kelimesinden türemiştir. Bezm-i elest mertebesinde Allah’ın “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” sorusuna “evet” diye cevap vermişlerse de çoğu insanın ruhu bedene girerek dünyaya geldikten sonra bu sözü unutmuşlardır. Bu nisyân hastalığının tedavisi ancak zikir ile olabilmektedir³. Cenâb-ı Hakk’a hakikî mânâda kulluk, zikrin kalbe kazandırdığı derinlik nisbetinde gerçekleşir. Sâlih bir kalp ile yapılan zikir, ibadeti birtakım törenler olma şeklinden uzaklaştırarak, kalbî bir lezzet ve coşkuya tahvîl ederek insanı ihsân mertebesine ulaştırarak, Allah’ın varlık ve kudret hissini onun günlük yaşantısının bir parçası haline getirmektedir.

Dört asırdan beri Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Çeçenler manevî gücü tasavvuftan almışlardır. Bu direnişlerde Rusların Nakşibendileri “müridizm”, Kâdirîleri de “zikrizm” terimleri ile anmaları, tasavvufun bu coğrafyadaki rolünü gözer önüne sermektedir. Her ne kadar bazı Rus ya da Rus tesirinde kalmış tarihçiler bu hareketleri tasavvufla alakaları olmayan siyasî isyancıların hareketleri olarak göstermeye çalışmış iseler de bu yaklaşım Ruslar’ın asırlardır sürdürdükleri işgalci ve soykırım siyasetini haklı çıkarma çabalarından başka bir şey değildir. Çünkü İslâm ve tasavvuf kültürüne göre, şartlar gereği cihad farz olduktan sonra bir mürid (derviş) için vuslat yollarının en kısa ve muteber olanı şehâdet yoludur ve cihad da zikrin en üst mertebesidir.

Çeçenistan’da ilk tasavvuf izleri 16. asırda görülmektedir. O zaman irşâd faaliyetleri gösteren Şeyh Termol ve Şeyh Bersan hakkındaki bilgiler çok kısıtlıdır ve tasavvûfî mensubiyetleri bilinmemektedir. Daha sonraki

¹ Necdet Tosun, *Zikir ve Tefekkür*, (İstanbul: Hâcegân, 2010), 11.

² Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 409-412.

³ Tosun, *Zikir ve Tefekkür*, 12.

faaliyet 18. asrın sonunda Nakşibendî meşrepli Şeyh Uşurma (Mansur) önderliğinde yapılan Ruslara karşı direniş olmuştur. İslam çatısı altında bütün Kafkasya halklarını bir araya getirmeye çalışan Uşurma, Birleşik Kafkasya fikrinin temelini atmış oldu, ama hayata geçiremedi. 15 Temmuz 1791'de Anapa Kalesi'ni Rus birliklerine karşı İpeklizâde Köse Mustafa Paşa ile birlikte savunurken yaralanarak esir düşmesiyle faaliyeti son buldu. 19. asrın başında bölgede yeniden yayılan Nakşibendî tarikatı, irşâd faaliyetleriyle yerlilerin ümmetin şuurunu uyandırdı ve bölgeyi işgal eden Ruslara karşı cihadın temelini attı. 19. asrın ortasında bölgede zuhûr eden Kâdirî tarikatı, Ruslara karşı yenilgiye uğrayan millete bir merhem oldu ve hızla yayılarak milleti âdeta bir beden haline getirdi. Fakat bunu yeni bir direniş hareketi tehlikesi olarak gören Rusya, manevî güç kaynağı olan tasavvufun kökünü kazımaya karar verdi. Bu durum Dağıstan'da farklı idi. Çünkü Şeyh Şâmil döneminde bile direniş hareketini kendi topraklarında istemeyen beylikler, Ruslarla iş birliği yaparak Şâmil'i Çeçenistan'a gitmeye zorlamışlardı. Hiçbir zaman beylik ve köleliği olmayan Çeçen toplumu özgür olmadan yaşamayı düşünemiyordu. Bu yüzden herhangi bir birleştirici unsuru, bunlar direniş için bir fırsat bildiler.

Dağıstan'daki tasavvuf ve tarikat anlayışı diğer ülkelerdeki ile benzer yapılarda şekillenmiştir. Genellikle şeyhler bir ya da birkaç halife belirleyip icazet vermek suretiyle silsileleri devam ettirmişlerdir. Bu silsileler Sovyet döneminde dahi varlığını sürdürmüştür. Bu durum Çeçenistan ve İnguşetya'da ise daha farklı olmuştur. Bunlar da aynı usule devam etmek istemişlerse de Rusya, manevî güç kaynağı olarak gördüğü tasavvufun köklerini kazmayı hedeflemiş ve bütün şeyhleri ortadan kaldırmıştır. Sürgün ya da idam edilen bu şeyhlerin silsilelerinin çoğu kesilmiştir. Tarikatlara karşı uygulanan bu soykırım, Sovyetler döneminde de ateizm bayrağı altında devam etmiştir.

Şeyhleri sürgün ya da idam edilip ortadan kalkmış olsa bile, bir kere zikir lezzetini alan Çeçenler tasavvufi hayatı yaşamaya devam ettiler. Mürşidlerinin ailelerine bakmışlar ve onları âdeta kendi âileleri saymışlardır. Tarikat içindeki kardeşliği korumuş ve şeyhlerin öğretilerini nesilden nesle aktararak korumaya çalışmışlardır. Zikir toplantılarına devam etmişler ve virdleri yerine getirmeye önem vermişlerdir.

Bu çalışmada Çeçenistan'daki zikir anlayışını ele alırken, eskiden orada yaşamış, Taşev Hacı'nın (ö.1263/1846) "Ümmül-hisân", Molla Muhammed'in (ö.1333/1915) "Cevâhirü's-sülûk", Şeyh Ali-Mirza'nın (ö.

1358/1942) “*el-Cânibü'l-Eymen*” ve “*Cevâmi‘i'l-Kelim fî Levâmi‘i‘l-Ulûm ve‘l-Hikem*”, Abdusselâm Tutgiriyev'in *Cevâbü's-Sâilîn ve Hücçetü'l-Mürîdin* (telif 1281/1864), Cemâleddîn, Gâzikumûkî'nin (ö.1284/1867) *el-Âdâbü'l-Marziyye*, Hasan el-Kahî'nin (ö.1355/1937) *Tenbîhü's-Sâlikin ilâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn* gibi eserleri ve günümüz tasavvufî hayatı hakkındaki gözlemlerimizi baz alarak konuyu inceledik ve zikir âyinleri, zikir âdâbı, zikrin mertebeleri, çeşitleri ve metotları gibi konuları ele aldık."

2. Zikir Çeşitleri

Kuşeyrî'ye göre iki nevi zikir vardır: **Dilin zikri** ve **kalbin zikri**. Kalbin dâimî zikri mertebesine, kul lisan zikri ile vâsıl olur. Tesirli olan kalp zikridir. Kul hem kalple hem dille zikir halinde olursa sülûk halindeki vasfı itibarıyla kemâla ulaşmış olur.⁴

Zâkirin (zikredenin) söyleyiş tarzına göre ise zikir iki kısma ayrılır: **hafî** (gizli, sessiz, içinden) ve **cehrî** (cemaatle ya da münferid olarak yüksek sesle) yapılan zikir.

Silsilesi Hz. Ebû Bekir'e dayandırılan Nakşibendiyye tarikatında genellikle hafî olarak “ism-i zât zikri” (Allah), “nefy u isbat zikri” (lâ ilâhe illallah) gibi zikirler icra edilir. Silsilesinin Hz. Ali'den geldiği kabul edilen Kâdiriyye, Rifâiyye, Sühreverdiyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Bedeviyye, Halvetiyye, Bayramiyye, Mevleviyye gibi tarikatlarda zikir genellikle sesli (cehrî) ve hareketli olarak esmâ-i hüsnâdan belli isimlerin veya kelime-i tevhîdin ya da ism-i zâtın tekrarı şeklinde yapılır.

Yapılış tarzına göre de zikir, **kuûdî** (oturarak), **yarı kıyâmî** (diz üstü dikilerek, nisf-ı kıyâm) ya da **kıyâmî** (ayakta) diye isimlendirilmiştir.⁵

Çeçenistan'da genel anlamda Kâdirî ve Nakşibendî olarak iki silsile mevcuttur. Nakşibendî tarikatına ait silsilelerin çoğu Hâliidiyye kolunun temsilcisi Dağıstanlı Muhammed el-Yarâğî'ye (ö.1254/1838) dayanmaktadır. Az da olsa hac seyahatlerinde icazet alanların getirdiği birkaç farklı kol da mevcuttur. Çeçenistan'daki Şeyh Muhammed Mazhar (Müceddidi) ve Şeyh Cemâlülleyl el-Mekkî kolları da bunlardandır.

⁴ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul, Dergah Yayınları, 2012), 301.

⁵ Öngören, “Zikir”, 44/409-412.

Kâdiriyye tarikatını temsil eden Şeyh Kunta Hacı'nın silsilesi hakkında bilgiler yetersizdir. Sadece hac seyahati esnasında icazet aldığı bilinmektedir. Onun halifeleriyle bu tarikattan Bammatgirey, Çimmirza ve Batal Hacı adında üç kol daha türemiştir.

3. Zikrin Fazileti

Şeyh Cemâleddin Gâzikumûkî⁶ der ki: “Zikir, müridin kılıcı, zâkirin kalkanı ve velâyetin kimliğidir; kim ki zikirde muvaffak olursa, o velayete ermiş demektir; kim ki zikri terk ederse velayetten azlolunmuş demektir. Zikir, vuslat ölçüsüdür ve Hakk'a kavuşma nurunun delâletidir. Vuslata giden en kısa yoldur ve amellerin en faziletlisidir. Nitekim Allah Teâlâ: “Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür.” (Ankebût, 29/45) buyurmaktadır. Başka bir ayette Allah Teâlâ: “Siz beni anın ki, ben de sizi anayım.” (Bakara, 2/152) buyurmaktadır. Zikrin faziletinin büyüklüğü için, karşılığı (sevabı) olarak kulun Allah tarafından anılıyor olması kâfidir. Kalbi cilalama ve parlatma konusunda zikir, bakır cilalamasındaki çömleğe benzer. Halbuki ona nisbeten diğer ibadetlerin durumu bakır cilamasında sabun kullanılmasına benzer.”⁷

Cemâleddin Gâzikumûkî'ye göre bir mürid, insan-ı kâmil mertebesine ancak bir mürşid terbiyesiyle ulaşabilir. Mürid, Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir silsile halkasına dâhil olduğu ve kâmil bir şeyh tarafından kendisine zikir telkin edildiği zaman, nefsinde Peygamber Efendimiz'e ve ondan da Allah'a kadar uzanan şeyhler halkası harekete geçer. Mürid o halkaya dâhil olmaz ise, ömür boyu Allah'ı zikretse dahi Allah'ın huzuruna varamaz. Nitekim büyük sûfiler, şeyh olmadan bir müridin kendi ibadetiyle ancak sevaba ve cennete ulaşabileceğini ve hiçbir şekilde Allah'ın huzuruna varamayacağını söylemişlerdir. Bu telkin edilen zikir sayesinde mürid Allah'ın huzurundaki müşâhede makamına ulaşır.⁸

⁶ Cemâleddin Gâzikumûkî, Dağstanlı Nakşibendiyye Hâlidîyye tarikatının en önemli isimlerinden biridir. Muhammed el-Yarâğî'nin halifesi, Şeyh Şamil'in mürşidi ve kayınpederidir.

⁷ Cemâleddin Gâzikumûkî, *el-Âdabu'l-Marziyye fi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye*, (Tıpkı Basım,) (Temirhan Şura: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1905), 30-31.

⁸ Gâzikumûkî, *el-Âdabü'l-Marziyye*, 33-34.

Şeyh Taşev Hacı⁹ der ki: “Allah Teâlâ: “وَأذْكُرُوهُ كَمَا هَدَيْتُكُمْ” (O’nu size gösterdiği şekilde anın!)¹⁰ buyurmaktadır. Onun manası “Size gösterilen mertebelerinize göre zikredin! şeklindedir.”¹¹ Taşev Hacı’ya göre zikredenler açısından insan mertebeleri şu şekildedir:

a) Sevap için zikir yapanlar. Bunlarda zikrin gayesi sadece sevap kazanmak ve mizanı doldurmaktır. Bu zikrin Allah katında fazla bir değeri yoktur.

b) Cennetteki derecelerde yükselmek için zikir yapanlar. Böyle zikir yapana cennette derece vardır. Cennetteki bir derece yüz fersahtır ve bu Allah için zor değildir. Bu zikrin de Allah indinde fazla bir kıymeti yoktur.

c) Eğlence ve coşku için zikir yapanlar. Bu zikrin ne makamı vardır ne de itibarı. Fakat bu zikir gybetten daha iyidir ve şer’an muteber sayılır.

d) Şevk ve hasretle zikir yapanlar. Bu zâkir (zikir yapan) sevab, kurbet ve makamı beklemez. Sırf huşû ve muhabbetten dolayı zikreder. Bu zikir Allah’ın indinde sevimlidir ve yapan da O’na vâsıl olur.

e) Allah’a kurbet, huzurda bulunma, ünsiyet, meclis, kelam, rü’yet için zikir yapanlar. Bu kimseler, Kur’an’da “سابق بالخيرات” (hayırlarda öne geçen) diye hitap edilenlerdendir. Aynı tasnifi Molla Muhammed Karatayev¹² de yapmaktadır.¹³

Şeyh Taşev Hacı der ki: “Zâkir Mahbûb’a ulaştığında ona yüksek sesle zikir yapmak yasaktır. Çünkü Yüce Melik’in huzurunda edep bunu gerektirir. Ancak, zikrin gerçek mânâsı olan “Yüce Allah’ın hakikatini kendi zâtından başkası bilemez” hakikatine ulaşarak vecde gelenler müstesna. O kimse Allah’ı cehren zikretse de mazur görülür.”¹⁴

⁹ Taşev Hacı Sayasanlı. Nakşibendî şeyhi Muhammed el-Yarâğî’nin halifesidir. Çeçenistan’daki en önemli mutasavvıflardan biridir.

¹⁰ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Alltuntaş - Muzafer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Bakara, 2/198.

¹¹ Taşev Hacı, *Ümmü’l-Hisân*, El yazması, H. 1240 (Tıpkı basım), (Nalçık: Tetragraf basımevi, 2011), 67-70.

¹² Molla Muhammed Karatayev (1839-1915). Çeçenistanlı düşünür, mutasavvıf. Dağıstanlı Nakşibendî şeyhlerinden Muhammed el-Ubûdî’nin (1828-1895) halifesidir. *Cevâhirü’s-Sülûk* adlı eserin yazarıdır.

¹³ Muhammed Karatayev, *Cevâhirü’s-Sülûk*, (Tıpkı Basım), (Temirhan Şura: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913), 127.

¹⁴ Taşev Hacı, *Ümmü’l-Hisân*, 67-70.

Molla Muhammed Karatayev der ki: “Akıl sahibi herkes Hak Teâlâ’yı çokça zikretmeli ve bunu isimlerinden hangisiyle yaparsa yapsın, mânâsına vararak yapmalıdır. Şayet kalbi o ismin mânâsından gâfil kalır ise, sevabı yoktur. Ama gafletle yapılmış zikir bile Allah’ı (rızâsını) celb eder. O yüzden manadan gâfil oldu diye onu bırakmamalı ve her hâlükârda çoğaltmalıdır. Nitekim zikrin manasındaki gaflet zikrin kendisinden gâfil olmaktan daha iyidir. Belki de manadan gâfil olan zikrullahın çokluğu, onu manaya vararak yapılan zikre yükseltir. Bu, akıl sahibi kimsenin niteliğidir. Belki yakaza hâlindeki zikrullah onu huzurla yapılan zikrullahla yükseltir ki bu âlimlerin sıfatıdır. Ve belki de huzurla yapılan zikrullah onu, mezkûrun dışındaki her şeyden münezze zikrullahla yükseltir ki o da hakikî âriflerin mertebesidir.¹⁵

”واذکر ربک اذا نسیت” (Unuttuğun zaman Allah’ı zikret!) (Kehf 18/24) âyetini Molla Muhammed Karatayev Allah’tan gayri her şeyi (mâsivâyı) unuttuğun zaman...” diye açıklamış ve “İşte o zaman o gerçek manada zâkir olur. Bu makamda lisan zikri kesilir ve zâkir Mutlak Vücûd’da mahv (fenâ) olur. Allah ismini çokça zikrettiği zaman o isim müridin kanına ve etine karışır ve o zikirde gâfil kaldığı zaman bile kalbi ve dili zikretmeye devam eder. Ve bunun delili de çok zikreden birinin başı kesildiği zaman onun akan kanının çok zikrettiği zikir lafzını yazmasıdır, tıpkı Yusuf’a âşık olan Züleyha’nın eli kanadığı zaman kanı Yusuf ismini yazdığı gibi. Şa’rânî *Bahrü'l-Mevrûd*’da diyor ki:

Bazılarına Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc’ın ve peygamber torunu Hz. Hüseyin’in kanlarından sorulmuştu. Dediler ki, Hallâc’ın kanı Allah ismini yazmış, Hüseyin b. Ali’nin kanı ise yazmamıştır. Nedeni ise Hallâc dininde töhmet altında kaldığı için öldürülmüştü. Töhmet ise aklanmayı gerektirir ve onun kanı ona şahitlik etmiştir. Hüseyin b. Ali ise hilâfet ve mal için öldürülmüştü.¹⁶

Molla Muhammed’e göre zâkir zikrini çoğalttığı zaman onun sırlarını görmeye başlar, malı bereketlenir, azı çoğalır ve bütün ihtiyaçları görülür. Velâkin zâkir kendi zikrinde hiçbir şekilde Allah’tan gayrısını kastetmemeli, düşünmemelidir. Bu gizli şirk türüdür. Zâkir kendi batınını Allah’tan gayri bütün kasıtları yok etmekle saflaştırmalı, O’nun emrine boyun eğmeli ve rızasını kastetmeli ki kalbi üzerindeki perdeler kalsın.

¹⁵ Karatayev, *Cevâhirü’s-Sülûk*, 126.

¹⁶ Karatayev, *Cevâhirü’s-Sülûk*, 126.

Bir de kelime-i tevhiddeki harfleri değiştirmeden doğru söylemeli ve Lâ'nın meddini yedi elif kadar uzatmalıdır.¹⁷

şeyh Kunta Hacı'ya göre zikri inkâr eden üç tür insan vardır: a) Cehrî zikri inkâr eden Nakşibendiler; b) Nakşibendilerin tarzını benimsemeyen Kâdiriler ve diğer cehrî zikir yapanlar; c) Tasavvuf ehli olmayıp, bu ikisini de inkâr edenler. Bunlardan ilk ikisi hak üzeredir, ncleri ise dalalet üzeredirler. İlk grupta olanlar Nakşibendî yoluyla Allah'a ulaşanlardır. Bunların kalpleri tevhid ve hafî zikrin devamı ile pâk olmuştur. Allah onların kalplerine nurundan nur indirmiş ve onları nimetlendirmiş ve bereketlendirmiştir. Bunlar cehrî zikir yoluyla dini izhar ve irşad emrini almamışlardır. Zikri gizli yaparlar ve cehrî zikir yapanların sesi bunlara çirkin ve kaba gelir. Çünkü bu hâl bunlar için gizlidir ve Allah'tan hayâ ederek seslerini ykseltmezler. Onun için de inkâr etmekte mazurdurlar. İkinci grup ise, Kâdirî ya da başka herhangi zikr-i cehrî yoluyla Hakk'a ulaşarak O'nun nimet ve bereketine nâil olanlardır. Bunlar hafî zikir yapanlara "Bunların kalplerine marifetullah tadı ve lezzeti girmiş olsaydı bunlar şevk ile hareketlenir ve sevinçten bağırırldı" diyerek cehrî zikri hafî olana tercih ederler. Bunlar da bu konuda mazurdurlar. nc bir grup ise tasavvuf ehli olmayıp zikir ile kalpleri pâk olmamış ve marifetullâh derecesine nâil olmayanlardır. Bunlar hem cehrî hem hafî zikri inkâr ederler. Bu kimseler dalâlet içindedirler ve insanları dalâlete sürüklerler.¹⁸

4. Letâif-i Aşere

Sfiler, keşif ya da tecrübe yoluyla, vücutta bazı letifeler/ruhanî merkezler belirlemişlerdir. Müceddidiyye ncesi Nakşibendî kaynaklarında önemli bir yeri olmayan letâif konusu, Müceddidiyye'nin kurucusu İmâm-ı Rabbânî tarafından tarikatın seyr  sülûk metodu olarak temellendirilmiştir. Ona göre insanda beşi halk, beşi de emr âlemine ait on latife (letâif-i aşere) vardır. Halk âlemine ait latifeler anâsır-ı erbaa ile (hava, su, toprak, ateş) nefstir. Emr âlemine ait latifeleri de kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ şeklinde sıralayan İmâm-ı Rabbânî, Nakşibendiyye tarikatında seyr  sülûkün kalp latifesinden başlayarak emr âlemine ait bu beş latife ile (letâif-i hamse) sürdürülmesi usln ortaya koymuştur.

¹⁷ Karatayev, *Cevâhiri's-Sülûk*, 127.

¹⁸ Abdüsselâm Tutgiriyeu, *Cevâbü's-Sâilîn ve Hüccetü'l-Müridin*, (Tıpkı basım), (şam: el-Mektebetü Cevlân, H.1330), 11-12.

Halifelerinden Mîr Muhammed Nu'mân'a göre bu beş latifeden her biri için insan vücudunda bir yer takdir edilmiş ve bu yerlerde yoğunlaşarak zikir yapma usulü Müceddidiyye'de seyr ü sülûkün önemli bir unsuru hâline gelmiştir. Kalp latifесinin yeri sol memenin iki parmak altında, "Süveydâ" denilen bir noktadır. Ruhun yeri sağ memenin iki parmak altında, sırrın yeri sol memenin iki parmak üstünde, hafnın yeri sağ memenin iki parmak üstünde, ahfânın yeri de göğsün ortasıdır. Halk âlemine ait "nefs-i nâtıka" olarak bilinen nefsin yeri alnın tam ortasıdır.¹⁹

Molla Muhammed Karatayev de letâif-i aşereden bahseder. Ona göre bunların ilk altısı kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ ve nefstir. Bunların nurları ve buldukları peygamberlerin kademleri (mevkiileri, meşrepleri) vardır:

a) Kalbin yeri sol memenin iki parmak altında, hafif sola kaymış vaziyettedir; Hz. Âdem'in kademindedir; nurunun rengi sarıdır. Hasan el-Kahî bu konuda şöyle der: "Sûfilerin çoğuna göre bu insanın hakikatidir ve ismi *hakikat-i câmi'*adır. Felsefeciler buna *nefs-i nâtıka* derler, bazıları ise *insan latifesi* derler. O mahalde zikir ile meşgul olmak isteyen sâlik kalbini mâsivâ olan her şeyden boşaltmalı ve o mahalden manayı düşünerek, sessizce içinden "Allah, Allâh" ismini zikretmelidir".²⁰

b) Ruhun yeri sağ memenin iki parmak altında, göğse doğru kaymış vaziyettedir; Hz. Nuh ve Hz. İbrahim kademlerindedir; nurunun rengi kırmızıdır.

c) Sırrın yeri sol memenin iki parmak üstünde, göğse doğru kaymış vaziyettedir; Hz. Musa'nın kademindedir; nurunun rengi beyazdır.

d) Hafnın yeri sağ memenin iki parmak üstünde, göğse doğru eğilmiş vaziyettedir; Hz. İsa'nın kademindedir; nurunun rengi de siyahtır.

e) Ahfânın yeri göğsün tam ortasıdır; Hz. Muhammed'in kademindedir; nurunun rengi yeşildir.

j) Nefsin yeri alnında, iki kaş arasındadır; nurunun rengi yoktur.

Kalan dört letâif ise insanın vücudunu teşkil eden anâsır-ı erbaa, yani toprak, su, hava ve ateştir. Bu letâif-i aşerede Allah'ın zâtî, sıfâtî ve fiilî tecellileri tezahür eder. Sâlikin latifelerinden birinde tecellî-i ilâhî hâsil

¹⁹ Osman Türer, "Letâif-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/143.

²⁰ Hasan el-Kahî, *Tenbihü's-Sâlikîn ilâ Gurûri'l-Müteşeyyihîn*, (Dımaşk, 1996), 466

olup keyfiyeti ve hâli zuhûr ederse, kademinde olduğu peygamberin meşrebine girer ve onun kalbinden ilâhî feyz alır. İlâhî feyz müridin letâifine gelir.²¹

Hasan el-Kahî der ki: “Bütün zikirlerde aslî olan, kalbin şuurlu olmasıdır ve zikrin adedi şart değildir. Nitekim kalbi Zât-i Kudsiyyenin mülâhazasıyla meşgul olan kişi ve o halde devam ederken hal-i istihlak nedeniyle Allah'ın ism-i şeriflerini zikretmese bile bu hal ahsen ve üstün bir haldir. Bu hal mübtedilerin (yolun başında olanların) değil, akviyânın (âriflerin) halidir.²²

Şeyh Taşev Hacı'ya göre cehrî ya da hafî zikirlerde zâkirin latîfelerinin durumu onun ulaştığı makamı belirler. Onun sıralamasında ilk makam lisan makamıdır. Sonra nefs, kalp, ruh, sır, hafî ve ahfâ olarak devam eder.

Lisan: Bu mertebede insan âdeta kalbinin unuttuğu şeyi zikreder.

Nefs: Bu mertebede zikir harf ve seslerle duyulmaz. O sadece his, kalp ve gizli hareketlerle meydana gelir.

Kalp: Bu mertebede kalp kendi içinde Cemâl ve Celâl sıfatlarının tecellisini müşâhede eder.

Ruh: Bu mertebede, zâkirin Allah'ın sıfatlarının tecellisini ruhta müşâhede ettiği mertebedir.

Sır: Bu mertebede, zâkirin mahlûkattaki esrâr-ı ilâhiyyenin tecellilerini murâkabe ettiği mertebedir.

Hafî: Bu mertebede insan, âlemdeki Zât-ı Ehadiyyet'in nurlarını hisseder.

Ahfâ: Bu mertebede mürid hakka'l-yakîn hakikatine nazar eder. Bu mertebeye tamamen mâsivâdan gizlidir. Aksi hâlde rubûbiyet sıfatı ile bağdaşamaz. Bu mertebedeki hakka'l-yakîn müşâhedesini çölde duran bir kale içinde iğne deliği kadar olan bir delikten dışarıyı izlemek gibidir. Deliğin küçük olması, yanarak kül olup yok olmaması için ona bir rahmettir. Çünkü daha fazla ışığa dayanamaz. Bir de nefsin hakka'l-yakîn mertebesine yükseldiğinde kibre kapılma tehlikesi vardır. Bu mertebede kul, “Bezm-i Elest” mertebesinde bazılarının dediği gibi “Sen sensin, ben

²¹ Karatayev, *Cevâhirü's-Sülûk*, 1/139-140.

²² Kahî, *Tenbîhü's-Sâlikin*, 467

benim!” diyebilir. Bu yüzden kulun bir denize atarcasına bu müşâhede yi arz etmesi hem tehlikeli hem de yasaktır. Hakka'l-yakîn hakikatini Allah'tan başkası bilemez. Bu yüzden kul onu ancak müşâhede edebilir.²³

Bu mertebede kibre kapılma tehlikesine karşı Kunta Hacı da uyardığıdır. Ona göre bu yolculuğun rehbersiz yapılması imkânsız ve tehlikelidir. Nitekim bu yola rehbersiz giren bir sâlikin rehberi şeytan olur.²⁴

5. Nakşibendîlerde Zikir Âdâbı

Şeyh Cemâleddin Gâzîkumûkî'ye göre zikrin âdâbı vardır ve Allah'a vuslat için onlara riâyet edilmesi şarttır. Zikir ile meşgul olmak isteyen mürid abdestini alır ve kibleye dönerek namazdaki oturuşun tersine teverruk oturuşu ile dizler üstünde oturur ve beş, on beş ya da yirmi beş defa istiğfar kelimesini (estağfirullah) kalp ile uyumlu olarak söyler. Sonra içinden kendisinin müznib, affedilemeyecek kadar ihmalkâr ve sâlih amellerden boş olduğunu itiraf eder ve Allah'a tevekkül ederek O'ndan af dileyip O'nun faziletine sığınır. Sonra ölümü ve kabri düşünür. Kendisinin ölüp kefenlendiğini, kabre götürüldüğünü ve orada defnedildiğini tahayyül eder. Sonra herkesin oradan ayrıldığını ve soğuk, ıssız bir yerde yapayalnız kaldığını hisseder. Bütün işlerden, mallardan, akrabalarından ümit kesilmiştir. Kendisine yardım edebilecek yegâne varlık Allah'tır. Ve kendisi rezil, hakir, güçsüz ve mahcup bir şekilde O'nun (c.c.) önünde durmaktadır. Bu vaziyeti çeyrek saat kadar sürdürür ve sonra bir Fâtiha, üç İhlas okuyarak sevabını tarikatın pîri Bahâeddin Şâh-ı Nakşibend'e hibe eder ve kalben ondan medet umar. Sonra kendi mürşidinin suretini iki kaşı arasında mûlahaza eder ve nazarını şeyhin alnında yoğunlaştırır ve kalben ondan bu yolculuk için medet umar. Buna tasavvufta “râbita-i şerife” adı verilir. Sonra şeyhin suretini siluet olarak kalbin ortasına indirir ve orada bırakır. Ve sonra bütün hissiyatı ile kalbe teveccüh eder ve orada ism-i Celâl (Allah) kelimesinin manasını bir benzetme yapmadan tasavvur eder. Ve müridin kalbi O'nun (c.c.) zâtına delâlet eden mana ile dolar. Buna “kalbin vukûfu” (duruşu, şuuru) adı verilir ve bu her zikir yaptığında olmazsa olmaz rûkn-i a'zamdır. Sonra, kalbin vukûfu ve kalbin lisanı ile mürid: “إلهي انت مقصودي ورضاك مطلوبي” (İlâhî! Maksûdum [gâyem] Sen'sin ve

²³ Taşev Hacı, *Ummu'l-Hisân*, 67-70.

²⁴ Tutgiriyeve, *Cevâbü's-Sâilîn*, 5-8; Tutgiriyeve, *Ecvibetü'l-Üstzî'l-Müfîz li-Esileti'l-Mürîdi'l-Müsta'fîz*, (Tıpkı basım), (Şam: el-Mektebetü Cevlân, H.1330), 6-7.

matlûbum [arzu, taleb ettiğim şey] Senin rızandır!) der ve ism-i Celâl (Allah) zikrine başlar. Buna mümkün olduğu mertebe yukarıda zikrettiğimiz kalbin vukûfu ile devam eder ve her yüz sayıdan sonra kalben “إلهي انت مقصودي ورضاك مطلوبي” ifadesini tekrar eder. Şayet mürid şuuru kaybederek cezbe hâlinde kendinden geçiyorsa, zikri durdurmalı ve sadece kalbin vukûfuna devam etmelidir. Şuuru yerine gelince de zikre tekrar başlayabilir.”²⁵

6. Nakşibendîlerde Zikir Usulü

Kuzey Kafkasya'daki sûfilerin faaliyetleri ve görüşleri hakkında birkaç eser kaleme alan Nakşibendî şeyhlerinden Hasan el-Kahî der ki: “Nakşibendî tarikatında genel olarak iki tür zikir vardır: *İsm-i Zât* (Allâh) ve *nefy u isbât* (Lâ ilâhe illellâh). Mürid *ehl-i cezbe* ise şeyh ona ism-i Zât'ı telkin eder, sonra nefsinin durulmasını hedefleyerek *nefy u isbât* zikrini telkin eder. Eğer mürid *ehl-i cezbe* değilse, şeyh ona nefsin durulmasını beklemeksizin *nefy u isbât* zikrini telkin eder. Mürid o zikre cezbe hali meydana gelene kadar devam eder. Sonra şeyh *ism-i Zâtı* ve ardından nefsin durulmasını hedefleyerek *nefy u isbâtı* telkin eder. Bu çoğu Nakşibendiyye şeyhinin yoludur.”²⁶

Çeçenistan'daki Nakşibendiyye kollarında cemaatle yapılan zikir âyinleri birbirlerine benzer. Zikri şeyh, onun vekili ya da “turak” denilen her mahalledeki cemaatin lideri yönetir. Bu tür zikir âyinleri haftada bir yapılır ve bu toplantılarda ayrıca mahalledeki problemler de konuşulur. Nitekim Nakşibendîler prensip olarak Kâdirîler kadar dünyadan yüz çevirip inzivaya çekilmezler. Günlük hayatlarını, giyim tarzlarını bile değiştirmeden normal yaşarlar ve diğer insanlardan pek farklı görünmezler. Bu yüzden Ruslar bu tarikat ile mücadele konusunda oldukça zorlanmışlardır.

Müridler halka hâlinde oturur ve alçak bir sesle kelime-i tevhidi zikrederek sağa sola sallanmaya başlarlar. Devamında zikir lafzını şeyh, onun vekili ya da zâkirbaşı belirler. Zikir esnasında müridler alkış tutabilir ve bazen cezbeyle gelebilirler. Bazen zikir “nazm” denilen ilâhilerin eşliğinde de yapılabilir. Bu tip âyinler 1 ya da 1,5 saat sürebilir.

²⁵ Gâzikumûkî, *el-Âdâbü'l-Marziyye*, 43.

²⁶ Kahî, *Tenbihü's-Sâlikin*, 460

Şeyh Muhammed el-Ubûdî'nin müridleri Nakşî olmalarına rağmen zikri cehren ve hareketli yaparlar. Zikrin gizli yapılmasına özen gösterilir, yani diğer insanların göremeyeceği bir yerde yapılması tercih edilir. Müridler halka hâlinde oturur ve hafif bir sesle zikre başlarlar. Ama daha sonra tıpkı Kâdirî şeyhi Bammatgirey Hacı (Ovda) müridleri gibi baş sallamaya başlar, ellerini sağa sola sallarlar. Zikir hareketlendikçe sesleri yükselir ve cehrî zikre döner. Bazen cezbe gelen müridler kendinden geçebilir. Yani Nakşibendî usulüne uygun başlayan zikir yavaşça Kâdirî zikrine dönüşmektedir.²⁷

Şuayb b. İdris el-Bakinî (1857-1911) *Tabakätü'l-Hâcegâni'n-Nakşibendiyye* adlı eserinde Cemâleddin Gâzikümüki'nin müridlerinin cehrî zikir yaptıklarına şahid olduğunu belirterek şaşkınlığını şu şekilde aktarmıştı:

Şeyh Cemâleddin'in izin verdiği şeyh ve müridlerin, kendileri Nakşî olmalarına rağmen bütün zikirlerini sadece cehren yaptıklarına çok şaşırılmışım. Ve aralarında şeriat hükümlerini ve tarikat inceliklerini iyi bilen büyük âlimler de vardı. Hâlbuki Nakşibendilik'te cehrî zikir yoktur. Onlar kendi (Nakşîlikle ilgili) kitaplarında ancak hafî zikir görebilirler. Ben onların şeyhlerine ve müridlerine bunun sebebini sorduğumda bana açıklayıcı bir cevap veremediler. Sonra Hacı Halil Efendi el-Canıği'nin kitabını karıştırırken içinde Şeyh Cemâleddin hattıyla kendisine yazmış olduğu icazet kağıdında şu yazıyı gördüm: "Kâmil Şeyh İbrahim el-Kâdirî Dağıstan diyarındaki Şâmil vilayetine gelmiş ve yerleşmişti. Orada tanıştığı Şeyh Cemâleddin Efendi'nin kâmil ve mütekemmil bir Nakşibendî şeyhi olduğunu öğrendi ve ona cehrî zikir yapması için Kâdirî izni vermek istedi ve ona icazet verdi."²⁸

Cehrî zikir uygulamaları Nakşibendiyye'nin farklı yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Mesela, Ömer Tuğrul İnançer İstanbul'daki bazı zâviyelerde Nakşibendî "Desdere" zikrinden şöyle bahseder:

Nakşibendiyye'de cehrî (sesli) zikri benimseyen kollarda uygulanan özel bir kıyâm âyini de desdere zikriydi. Yeseviyye'de "zıkr-i erre" denen usule benzeyen bu zikirde gırtlak sesleri hâkimdir. Âyinde ayakta karşılıklı saf tutan veya halka olan dervişler bedenlerini sağa sola eğerek zikre iştirak ederler. Zikrin temposu hızlanınca dervişlerin sağ dizlerini yere vurup tekrar dik durarak yaptıkları bu zikir çok zor, ama çok coşkun ve estetikdir. Özbek Tekkesi olarak da anılan Sultanahmet Mehmet Paşa Yokuşu'ndaki ve Üsküdar'da Bülbülderesi ile Sultantepe'deki Nakşibendî tekkelerinde bu tarz zikir yapılırdı. Beşiktaş'taki Yahya Efendi ve Neccarzâde

²⁷ "Nakşibandiyskiy Tarikat", *Virdovaya Struktura Çeçnii İnguşetiyyi, Bölüm 1: 02.10.2011*, <https://chechnyatoday.com/news/16642>.

²⁸ Şuayb b. İdris el-Bâkinî el-Kasrahî Dağıstâni, *Tabakätü'l-Hâcegâni'n-Nakşibendiyye*, (thk: Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî), (Şam, 1999), 396-397.

tekkeleri, Edirnekapı Sarmaşık Tekkesi, Eğrikapı Emir Buhârî Tekkesi gibi Nakşibendî tekkelerinde de Kâdirî ve Rifâî zikir usulüne benzer sesli zikir ayinleri yapılırdı.²⁹

Hasan el-Kahî Nakşibendîlerin bazen cehrî (sesli) zikir yaptıklarını söyler ve Şeyh Mahmûd Encîrfânevî'nin, talebelerin durumlarına göre onlara bazen cehrî zikir yaptırdığını söyler. Zâhirî âlimlerden biri ona “Cehrî zikrin amacı nedir?” diye sorduğunda “Uyuyan uyansın ve gâfil tenbih olsun ki, Allah'a yönelsinler, tarikat yolunu tutsun ve Allah'a tövbeyi hâlis kılsınlar” diye cevap verdiğini söyler. O zat: “Niyetiniz hâlis ise bu cehrî zikir size câizdir!” demiş ve ardından: “Peki, bu zikrin câiz olduğu kişileri nasıl ayırt edebiliriz, vasıfları nedir?” diye sormuş. Şeyh Encîrfağnevî de: “Bunlar dilleri yalan ve gıybetten, karınları haram ve şüpheli rızıktan, kalpleri riya ve gösterişten, sırları mâsivâyâ yönelmekten temiz olanlardır.” diye cevap vermiş.³⁰

Hasan el-Kahî der ki:

Şeyh Mahmud Encîrfağnevî döneminden Şeyh Emîr Külâl zamanına kadar müridler cehrî zikir meclislerine devam etmişlerdir. Ama Şeyh Bahâeddîn Nakşibend geldiği zaman Abdülhâlik Gucdevânî'nin rûhâniyetinden gelen bir emir ile onu kısıtlamış.

Emir Külâl'in müridleri cehrî zikre başladıkları zaman, Bahâeddîn Nakşibend aralarından kalkardı ve müridler bundan rahatsız olurlardı. Fakat ölüm döşeğinde Emir Külâl kendi arkadaşı ve müridlerine ona (cehrî zikre) devam etmelerini vasiyet etmiş. Onlar da: “Ama Nakşibend Hâcegânı cehrî zikir yapmazlar. Bu nasıl olur?” deyince: “Allah'ın verdiği her şeyde bir hikmet vardır. Ona muhalif olmayın.” diye cevap vermiş. Fakat Emir Külâl'in vefatından sonra bir toplantı yapılmış ve cehrî zikir terk edilerek Nakşibendî geleneğine göre hafî zikre devam edilmesine karar verilmiştir.³¹

Yakarında belirttiğimiz gibi bazı Nakşibendî şeyhlerin cehrî zikir uyguladıkları görünmektedir. Bu durum bazen söz konusu şeyhin Nakşibendî yolundaki icazetin yanı sıra Kâdirî icazeti de almış olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat bununla birlikte zikrin dışardaki insanlardan gizli kalmasına dikkat etmişlerdir. Tarikat arasındaki bu zikir uygulamasındaki farklılıklar, dört mezheb arasındaki ihtilaflara benzetilebilir. Bunlar aslında bir ihtilaf değil, ümmet için bir rahmettir. Tarikatlar arasındaki zikir metodları ile alakalı farklı uygulamalar da

²⁹ Ömer Tuğrul İnancer, “İstanbul'da Tarikat Âyin ve Zikirleri”, *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Târîhi*, ed. Çoşkun Yılmaz, (İstanbul: Mas Matbaacılık A.Ş., 2016), 5/326

³⁰ Kahî, *Tenbihü's-Sâlikin ilâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn*, 461.

³¹ Kahî, *Tenbihü's-Sâlikin ilâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn*, 462.

sûfler için bir rahmettir ve şeyh müridin mizacına göre bir metodu tercih edebilir.

7. Kâdirîlerde Zikir Usulü

Kâdirî tarikatında seyr ü sülûk diğer esmâ tariklerinde olduğu gibi esmâ-i seb'a dediğimiz "Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hay, Vâhid, Azîz, Vedüd" (veya Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hak Hay, Kayyum, Kahrîr) isimlerinin zikredilmesiyle gerçekleştirilir. Bunlar usul isimleridir. Usul isimlerinden her biri emmâre, levvâme, mülheme, mutmainne, râziye, marziyye, kâmile denilen nefsin yedi mertebesinden birine karşılık olarak belli sayıda zikredilir. Nefsin her mertebesinin ismi (zikri), seyri, âlemi, mahalli, hâli, vâridi ve nûru vardır.³²

Bu zikirler sâliklerin istidatlarına göre verilir ve vücudun letâif denilen yerlerinde yapılır. Bu usulde sâlik ilk latife olan kalpten başlayarak 5.000 defa ism-i Celâl'i (Allah) zikreder. Bu latifenin kırmızı olan nuru zuhur edinceye kadar zikre devam eden sâlik, diğer latifelere bu tertip üzere devam ederek seyr ü sülûkünü tamamlar.³³

Nefsin yedi mertebesini iç içe geçmiş halkalara benzetirler. Seyr ü sülûk esnasında mürid nefs-i emmâreden başlayıp, kötü sıfatlarından arınarak sırasıyla diğer mertebelere geçer. Kişi, bu mertebelerin özelliklerini öğrendiğinde kendi hâlini anlayabilir. Fakat bir üst mertebeyi tanımak, ancak ona intikalle olur. Özellikle belli bir seviyeden itibaren ortaya çıkan lezzetler, huzur ve itmi'nan hâli sadece yaşanarak bilinebilir. Bu sebeple nefis terbiyesinde hâl, makam ve mertebe meselelerinin hakikati sözlü ve kitabî anlatımla anlaşılmaz. Bu hususlarda kâl değil, hâl esastır.³⁴

Nefs	Emmâre	Levvâme	Mülheme	Mütmainne	Râziye	Merziyye	Kâmile
------	--------	---------	---------	-----------	--------	----------	--------

³² Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/131-136.

³³ Azamat, "Kâdiriyye", 24/131-136.

³⁴ Cihat Ceylan, "Nefsin Mertebeleri", *Derviş Bohçası*, <http://semerkanddergisi.com/nefsin-mertebeleri-2>, (Erişim 23.05.2022)

Usûl	لا إله إلا الله	الله	هو	حق	حي	قيوم	قهار
Seyir	الى الله	الله	على الله	مع الله	في الله	عن الله	بالله
Alem	Şehâdet	Berzah	Ervâh	Hakikat	Lâhût	Şehâdet	Kesrette vahdet
Mahal	Sadr	Kalp	Rûh	Sırr	Sıru's-sır	Hafa	Hafu'l-Ahfa
Hâlât	Meyl	Muhabbet	Aşk	Vuslat	Fenâ	Hayret	Bekâ
Vâridât	Şerîat	Tarikat	Marifet	Hakikat	Yok	Şerîat	Cem'u'l-Cem (tüm varidat)
Envâr	Mavi	Sarı	Kırmızı	Beyaz	Yeşil	Siyah	Yok
Maâdîn	Demir	Gümüş	Altın	İnci	Cevher	Memlü	Hayat Mazharı
Furûat	Fer'i yok	Fer'i yok	Ferrâh	Vehhâb	Vâhid	Ehad	Samad

Tablo 1: Kâdirîlerin seyr ü sülûk şeması³⁵

Zikirdeki esmâ konusunda Kunta Hacı: “Allah’a giden en kısa yolu araştırdım ve *‘lâ ilâhe illallah’* kelimesinde buldum. Sonra var gücümle Allah’ın hazinelerini araştırdım ve anahtarını sadece mâsivâdan ilişki kesmekte buldum. Kul nerede ararsa arasın, kalpten başka bir yerde Mevlâ’yı bulamaz. Ama onun için kalbi mâsivâdan boşaltması lazımdır. Çünkü Allah ortak kabul etmez. Kalbi mâsivâdan temizlerse Mevlâ’yı orada mutlaka bulur.”³⁶

Devrânî Zikr

Devrânî âyinler halka hâlinde sıralanan dervişlerin ayakta adım atarak çemberi döndürmeleri şeklinde yapılan âyinlerdir.³⁷ Kıyamî zikri benimseyen tarikatlarda kıyamdan sonra devran da yapılır. Ancak Türkiye’de yaygın olan Halvetî devranının aksine Kâdiriyye tarikatının Eşrefiyye, Rûmiyye ve Resmîyye kollarında devran sağa doğru döndürülür.³⁸ Çeçenistan, Dağistan ve İnguşetya’da yaygın olan Kuntîyye’de (Kunta Hacı kolunda) ise hem sağa hem sola döndürülür. Rûmiyye ve Eşrefiyye kollarındaki uygulama genel çizgileriyle şöyledir:

³⁵ <https://www.islamda.org/2018/02/7-nefs-mertebe-ve-dereceleri.html>

³⁶ Tutgiriyyev, *Ecvibetü'l-Üstâd*, 27.

³⁷ İnançer, “İstanbul’da Tarikat Âyin ve Zikirleri”, 5/328.

³⁸ Azamat, “Kâdiriyye”, 24/131-136.

Dervişler hilâl şeklinde bir halka oluşturur. Zikre oturularak (kuûdî) başlanır. Şeyh efendinin Fâtiha okumasından sonra salavât getirilir ve Abdülkâdir Geylânî'nin Kibrît-i Ahmer adlı evrâdı özel bestesiyle okunur, ardından kelime-i tevhid ve ism-i Celâl zikrine başlanır. Bu sırada zâkirler ilâhiler okurlar. Kuûdî zikir bir zâkirin aşr-ı şerif okumasıyla tamamlanır; ardından ayakta (kıyâmî) zikre geçilir. Kıyâmî zikre toplu olarak, "Cem' olmuş dervişleri pîrim Abdülkâdir'in" sözleriyle başlayan ilâhinin okunmasıyla girilir, "hayyü'l-kayyûm Allah" esmâlarıyla âhenkli bir şekilde hareket edip dönülerek (devran) devam edilir; ritmik adımlarla zikir halkası sağa döndürülür. Bu sırada zâkirler tarafından ritme uygun ilâhiler okunur. Zikir töreni bir zâkirin okuduğu aşr-ı şerif ve şeyh efendinin duasıyla sona erer. Zikir sırasında kudûm, bendir, halîle, nevbe gibi vurmali sazlar da kullanılır.³⁹

Çeçenistanlı Kunta Hacı'nın Kâdirî kolu olan Kuntiy'e'de devrânî âyinler çarşamba ve pazar akşamları düzenlenir. Zikir toplantılarına "ziyaret" adı verilir. "Ziyaret" günü müridler genellikle akşam namazından sonra gelirler ve salona girerek herkes daire şeklinde halka içindeki yerini alır. Âyini zâkirbaşı yönetir ve başlamadan önce halka içindeki kıbleye dönük yerini alır ve sesli olarak niyet eder. Zikre önce oturarak (kuûdî) salavât-ı şerife ile başlanır. Ardından istiğfar, temhîd (elhamdü lillâh) ve tevhîd (lâ ilâhe illellâh) kelimeleriyle devam edilir. Müridler ritmik olarak sağa sola sallanmaya başlar ve zâkirbaşının işaretleriyle aynı ritimde elleri çırpma başlarlar. Kuntiy'e'nin Çim-Mirza ve Vis-Hacı kollarında elleri çırpma yerine def kullanılabilir. Bir müddet kuûdî zikre devam eden dervişler zâkirbaşının işaretleriyle ayağa kalkar ve zikir ritmini bozmadan kıyâmî zikre geçerler. Kuûdî ve devrânî zikirler birbirinden ayrı olarak da yapılabilir. Bu esnada لا اله الا الله (lâ ilâhe) deyince sağa, الا الله (illallah) deyince sola eğilerek *nefy u isbât* usulüne devam ederler. Bir müddet sonra zâkirbaşının işaretleriyle ikinci safhaya geçilir ve dervişler هو الله (Hû Allah) derken sağa, اِلَّا اللهُ (illallah) derken sola eğilerek elleri çırpma başlarlar. Ardından zâkirbaşı يا رحمان (Yâ Rahmân) ya da يا رحيم (Yâ Rahîm) esmalarıyla el kaldırarak işaret eder ve halkayı sağa ya da sola döndürmeye başlar. Başlangıçta ahenkli adımlarla, ağır bir tempoda yürümeye başlayan dervişler, yavaşça tempoyu yükselterek hızlanmaya başlarlar. Zikir bu usulde devam edip bitebilmektedir. Ama çoğu zaman tempo yükselince

³⁹ Azamat, "Kâdiriy'e", 24/131-136.

şevkleri artar ve هو الله (Hû Allah) usulüne geçilir. Çok hızlı bir şekilde devran yapan bu halkayı zâkirbaşı bazen durdurur ve bir müddet kıyâm zikrine devam ederek dervişlerin dinlenmelerini sağlar ve ardından tekrar devrâna geçerek devam ederler. Zikir bu şekilde, çok hızlı tempoda bir ya da iki saat sürebilir ve halkanın dışında duran bir grup derviş ilâhi söyleyerek bu zikre ayrı bir renk katarlar.

Sonra tekrar هو الله (Hû Allah), إله الله (illallah) zikrine geçirilerek tempo yavaşlar ve zikir salavât-ı şerîfe ile sonlandırılır. Zâkirbaşı zikrin sevabını hibe etmek için eşraftan birini görevlendirir ve o kişi bütün cemaat adına sevabı sırayla Hz. Peygamber'e, Kunta Hacı'ya, silsilede yer alan bütün meşâyih-i sâdâta ve hazır bulunan cemaatin merhum ehl-i beytlerine ve bütün ümmet-i Muhammed'e hibe eder ve dua ile âyini sonlandırır.

Tablo 2: Çeçenistan'daki Kâdiri devrani zikir⁴⁰

⁴⁰ <https://www.kavkazr.com/a/sufiyskie-zikry-v-chechne-i-ingushetii/28816980.html>

Tablo 3: Bir grup derviş devrânî zikir esnasında ilahî söylüyor⁴¹

⁴¹ <https://www.kavkazr.com/a/sufiyskie-zikry-v-chechne-i-ingushetii/28816980.html>

Tablo 4: Çimmirza dervişleri devranî zikirde def kullanıyor⁴²

Tablo 5: Zikir esnasında dışardan seyredenler hiç eksik olmaz⁴³

Genel çizgileriyle aynı olan devran zikri, değişik kollarda bazı farklılıklar arz edebilir. Mesela diğer kollarda halkanın düzenine ve şekline çok dikkat edilirken Bammatgirey müridleri halkaya dikkat etmezler ve çok şiddetli bir biçimde kafalarını öne arkaya sallarlar. Dervişler kolay cezbeye gelir ve ism-i Celâl zikrinde bir ıslık şeklinde ses çıkarırlar. Çim-Mirzâ müridleri ise saz ve def gibi müzik enstrümanları kullanırlar ve devran zikri semâ ile birleşir. Devranî zikir esnasında etraftakilerin ayakta seyretmeleri âdaptandır.

Pazartesi ve çarşamba günleri olan "ziyâret" toplantılarına katılım zorunludur. Katılmayan derviş bir dahaki toplantıda geçerli bir sebep ibraz etmek zorundadır. Aksi takdirde cezaya müstahak olur.

Arap olmayan milletlerde her zaman Arapça mahreç meselesi tartışılmıştır. Zikir esnasında telaffuz edilen isimlerin mahreci konusunda Kunta Hacı şöyle der:

⁴² <https://www.kavkazr.com/a/sufiyskie-zikry-v-chechne-i-ingushetii/28816980.html>

⁴³ <https://www.kavkazr.com/a/sufiyskie-zikry-v-chechne-i-ingushetii/28816980.html>

Allah hiçbir insana iki kalp vermemiştir. Kalbi zikir ile meşgul olmuş ve şevk içinde Hakk'a yönelmiş olan insan bu hatalardan mazur görülür. Çünkü iki düşünce aynı anda bir kalpte barınmaz. Yüksek sesle zikreden kişi kalbini Allah'a yönelttiği sırada, bazıları için çirkin gelen bu sesler Allah katında sevimli olur. Lisan ile zikreden bir kimse kelimelerin zâhirlerine ve i'rab kurallarına dikkat etmeye kalkarsa bir şâire benzemiş olur. Kalp hâli düzelmedikçe lisan hâlinin bir faydası yoktur.⁴⁴

Kuntiyye'de her farz namaz ardından, bazı yerlerde ise sadece sabah ve akşam namazlar ardından cehrî olarak "Tesbîhâtü'l-evliyâ" denilen manzûm beyitler okunur. Beyitlere geçmeden evvel zâkirbaşı kelime-i tevhîdi (Lâ ilâha illallah) sekiz kere özel bestesiyle söyleyerek zikre başlar ve buna farklı iki kişi aynı besteyle devam eder. Cemaat bu esnada onlara bir koro şeklinde eşlik eder. Üçer defa kelime-i tevhîd söyleyerek bir tur daha atılır ve sonra zâkirbaşı "Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedü'r-Rasûlullâh sallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem" deyip giriş safhasını bitirir. Sonra beyitleri soldan sağa doğru devralarak sırayla birer kişi okur ve diğerleri ona koro şeklinde eşlik eder:

(1-1-1) اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ وَ سَلِّمْ

(2-3-3 x 3) لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ، لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ، لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ، لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ محمد رسول الله

لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ، لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ، لا اِلهَ اِلاَّ اللهُ محمد رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم امين.

الى روح نبينا محمد وعلى إله وصحبه ثم الى ارواح أساتذتنا ومشايخنا صوابه

الفاخرة

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم

إِنَّ اللهُ وَمَلَائِكَتُهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

(1-1-1) اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ، بَعْدَ كُلِّ دَا ءٍ وَدَوَا ءٍ وَتَارِكٍ وَسَلِّمْ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ كَثِيْرًا كَثِيْرًا

صَلِّ يَا رَبَّنَا وَسَلِّمْ عَلٰى جَمِيْعِ الْاَنْبِيَاءِ وَالْاَوْلِيَاءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ وَآلِ كُلِّ وَصْحَبِ كُلِّ وَسَائِرِ الصّٰلِحِيْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ

عَلٰى اَشْرَفِ الْعَالَمِيْنَ مُحَمَّدٍ الصَّلَوَاتُ، صلوات الله تعالى وملائكته وانبيائه ورسله وجميع خلقه

عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللهِ تَعَالٰى وَبَرَكَاتُهُ

ورضی الله تعالى عن ساداتنا أصحاب رسول الله أجمعين، آمين برحمتك يا أرحم الراحمين والحمد لله رب العالمين

⁴⁴ Tutgiriyeve, Cevâbü's-Sâilîn ve Hücetü'l-Mürîdin, s. 10.

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ وَثُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ
وَهْدِنَا يَا رَبَّنَا إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى الطَّرِيقِ الْمُسْتَقِيمِ وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ
إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ
آمِينَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
(1-1-1) لا إله إلا الله محمد رسول الله
(1-1-1) اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ وَسَلِّمْ

Kunta Hacı cehrî zikre verdiği kadar hafi zikre de ehemmiyet vermiş ve şöyle demiştir:

Kul, gece yarısı sıcak yatağından kalkıp elbiselerini giyerek abdestini alıp namaza durduğu zaman, Allah meleklerle şöyle der: ‘Ey meleklerim! Kuluma ve yaptığı o güzel ibadete bakın. Onu şu anda seyreden kimse var mıdır ve yaptığı ibadetin tümü benim rızam için değil midir? Ey meleklerim, şahit olun! Onu affettim ve istediği her şeyi verdim.’ Bu hafi ve gizli yapılan ibadetlerin faziletini anlamak için yeterli bir delildir. Akıl sahibi olanlar bu büyük kârı ve kısa zamanda elde edebileceği bu hazineyi görsün ve ibadetini bu şekilde (hafi olarak, riyâdan uzak) yapsın.⁴⁵

Kabir Tevhîdi

Çeçenistan’da, tarikat mensubu olsun ya da olmasın biri vefat ettiğinde, artık bir gelenek haline gelmiş olan ve defin esnasında yapılan **tevhîd zikri** vardır. Cenâzenin farzları yerine getirilip defnedildikten sonra müridler kabir etrafında durur ve ayakta, bir halka hâlinde, yüksek olmayan bir sesle cehren yüz kere *nefy u isbât* zikri tarzında yapılmaktadır. *Kabir tevhîdi* denilen bu zikir bir zâkirbaşı tarafından başlatılır ve herkesin katılımıyla topluca yapılır. Kıyâm âyini tarzlarından biri olan *kabir tevhîdi* cenaze defninden sonra veya bir türbe ziyaretinde yapılan zikirdir. Yüz kere kelime-i tevhîd okuduktan sonra “Muhammedün Rasûlüllâh” ibaresi ile bitirilir ve ardından üç kere salavât-ı şerife getirilir. Ardından zâkirbaşının belirlediği bir kişi tarafından sevabı, gülbank tarzında

⁴⁵ Tutgiriyeve, *Cevâbü’s-Sâilîn ve Hücetü’l-Mürîdin*, 10.

merhuma hibe edilir ve dua ile bitirilir. Bu tarz kabir tevhidî Çeçenistan'da, özellikle Kuntiyeye mensuplarınca uygulanmaktadır.⁴⁶

Türkiye'de de türbe ziyaretindeki kabir tevhidî ayininin tipik bir örneği Osmanlı döneminde Celvetî Âsitânesi'nde uygulanmaktaydı: Üsküdar'daki Aziz Mahmûd Hüdâyî Âsitânesi'nde pazar ve perşembe günleri Hz. Pir'in türbesine girilir ve ayakta topluca kelime-i tevhid çekilirdi. Tevhidin sonunda zâkirbaşı veya imam Mülk suresini okur, şeyhin duası ve gülbangin ardından türbeden çıkılırdı. Avluda türbedar efendinin türbedeki kuyudan çekip kâselere doldurduğu sular şifa niyetine içilirdi. Bu sırada güfteleri Hz. Hüdâî'ye ait olan ilahiler de okunurdu. Muharrem ayındaki türbe ziyaretinde, Hz. Hüseyin ve Kerbelâ şehidlerine hürmeten su içilmezdi.⁴⁷

8. Sonuç

Özü itibariyle barışçıl olan, ahlak, aşk, tevâzu, tevekkül gibi prensiplere dayalı bir öğretisi olan tasavvuf, sert karakterli, asırlarca savaş içinde kalmış genetik olarak savaşçı diyebileceğimiz dağlı Çeçen halkına aşılınca, yepyeni bir şahsiyet ve karakter ortaya çıkmıştır. Kendi dilinde "sevgi" dışında "aşk" kelimesi bile bulunmayan, duygulara yer vermeyi her zaman zayıflık alameti sayan sert dağlılar, Allah'a âşık olup zikir başlamışlar. Bir buçuk asır önce bu zikir ateşine tutulmuş ve hemen ardından bütün mürşitleri ortadan kaldırılmasına rağmen yanmaya devam eden bu millet, kendilerine verilen bu tasavvuf incilerini, savaşlar içinde de olsa nesilden nesle miras bırakarak korumaya devam etmişlerdir. Çeçenistan'daki sûfilerin zikirleri bu yönden farklıdır. Çeçenlerin sert, çevik ve hareketli karakterleri, zikir âyinlerine de yansımıştır. Ancak şeyhleri ölüp silsileleri kesildiği için geleneksel mürşid-mürid ilişkisinden uzak kalmışlardır. Seyr ü sülûk (tasavvufî eğitim) görememektedirler.

Bunlar tasavvuf geleneklerini aile, kabile içindeki yaşam tarzı olarak benimsemişlerdir. Âdabını koruyarak tasavvufu şeyhlerin bıraktığı gibi yaşamaya devam etmeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden iyice araştırmadan, dışarıdan izlenimlere dayanarak bu bölgedeki tasavvufu yorumlamak ya da tenkid etmek pek doğru olmayacaktır.

⁴⁶ Bu bilgi şahsi tecrübemize dayanmaktadır.

⁴⁷ İnançer, "İstanbul'da Tarikat Âyin ve Zikirleri", 5/326.

Kaynakça

- Aynî, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*, (çev. Hüseyin Rahmi), İstanbul: Kitabevi Yayınları 2000.
- Azamat, Nihat. "Kâdiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/131-136.
- Bakinî, Şuayb b. İdris. *Tabakâtü'l-Hâcegâni'n-Nakşibendiyye*, (tahkik: Abdülcelil el-Atâ el-Bekrî) Şam: 1999.
- Ceylan, Cihat. "Nefsin Mertebeleri", *Derviş Bohçası*, <http://semerkanddergisi.com/nefsin-mertebeleri-2>. (Erişim 23.05.2022).
- Chechnya Today. "Nakşibandiyskiy Tarikat", *Virdovaya Struktura Çeçni i İnguşetiyyi*. <https://chechnyatoday.com/news/16642>. (Erişim 23.07.2020).
- Gâzikumûkî, Cemâleddîn. *el-A'dâbu'l-Marziyye fi't-Tarikati'n-Nakşibendiyye*, (Tıpkı Basım) Mohaçkale: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1905.
- Heysemî, Ahmed b. Hanbel. *Mecmau'z-Zevâid*, Beyrut: 1988.
- <https://www.kavkazr.com/a/sufiyskie-zikry-v-chechne-i-ingushetii/28816980.html>
- İnançer, Ömer Tuğrul. "İstanbul'da Tarikat Âyin ve Zikirleri", *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Târîhi*, edr. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: Mas Matbaacılık A.Ş., 2016.
- Kahî, Hasan. *Tenbihü's-Sâlikin ilâ Gurûri'l-Müteşeyyihîn*, Dımaşk: 1996.
- Karatayev, Muhammed. *Cevâhirü's-Sülûk*, (Tıpkı Basım), Temirhan Şura: Muhammed Mirza Mavrayev Matbaası, 1913.
- Öngören, Reşat. "Zikir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 409-412.
- Özgen, Mehmet Kasım. "Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı", *Anemon*, 1/2, (Aralık 2013), 215-227.
- Suyûtî. *Câmi'us-Sağîr: Muhtasarı, Tercümesi ve Şerhi*, (haz. İsmail Mutlu - Şaban Döğen - Abdulaziz Hatip), İstanbul: 1996.
- Taşev Hacı. *Ümmü'l-Hisân*, El yazması, H. 1240 (Tıpkı basım, Hzl: Harehanov A., Elmurzaev D.), Nalçık: 2011.
- Tosun, Necdet. *Zikir ve Tefekkür*, İstanbul: 2010.
- Tutgiriye, Abdüsselam. *Cevâbü's-sâilîn ve hüccetü'l-mürîdin*, Şam: 1330.
- *Ecvibetü'l-Üstâdi'l-Müfîz li mesâilil-mürîdil-müstefiz*, Şam: 1330.
- Türer, Osman. "Letâif-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/143.